

Nederlandse cultuurlandschappen van internationale betekenis

ADRIAAN HAARTSEN

De mens heeft al eeuwenlang zijn stempel op het Nederlandse landschap gedrukt. Van plaats tot plaats leidde dit tot verschillen in inrichting van de leefomgeving en tot verschillende vormen van bodemgebruik. Ook in de tijd zijn duidelijke verschillen in vormgeving en gebruik van de omgeving opgetreden. Dit had bijvoorbeeld te maken met technische en organisatorische mogelijkheden. Ook het begeerde eindprodukt was niet altijd hetzelfde. Deed men in de Middeleeuwen grote moeite om landbouwgrond op de natuur te veroveren, tegenwoordig beogen natuurontwikkelingsprojecten het tegenovergestelde.

Het Nederlandse landschap staat te boek als een cultuurlandschap bij uitstek. Wat verstaan we onder de begrippen landschap en cultuurlandschap?

Landschap is een herkenbaar deel van de aarde, ontstaan en in stand gehouden door wisselwerkingen van niet-levende natuur, levende natuur en de mens.

Cultuurlandschap is een landschap waarop de mens nadrukkelijk zijn stempel heeft gedrukt. Dit kan een stedelijk landschap zijn, maar ook een agrarisch landschap.

In dit artikel blijven de stedelijke gebieden buiten beschouwing, hoewel de internationale waardebeoordeling van de Nederlandse stedelijke landschappen ook een interessante exercitie zou zijn. Als het gaat om de internationale betekenis van de Nederlandse cultuurlandschappen dan worden dus de agrarische landschappen bedoeld. Misschien is *platteland* een beter woord, omdat de term *agrarisch landschap* in het sterk door de stedelijke samenleving beïnvloede buitengebied de lading niet meer dekt. In de discussienota Visie Stadslandschappen, die in 1995 door de Minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij is uitgebracht wordt vrijwel heel Nederland, namelijk overal waar de stedelijke invloed op één of andere manier merkbaar is, tot het stadslandschap gerekend.

De manier van omgaan met het landschap is cultuurbepaald en het resultaat – het huidige cultuurlandschap – weerspiegelt de wijze van omgang met het landschap door de eeuwen heen. Het Nederlandse landschap behoort dan ook tot ons culturele erfgoed. Niet dat er een

briljant kunstenaar aan te pas is gekomen: het zijn de boeren, de turfgravers, de ambachtslieden geweest die het kunstwerk hebben vormgegeven. We kunnen het Nederlandse landschap beschouwen als een ‘monument van het dagelijks leven’ (Haartsen, 1996).

NEDERLAND IN INTERNATIONAAL PERSPECTIEF

Hoe een buitenlander ons land beziet en wat hem of haar daarin het meest opvalt, hangt sterk af van het referentiebeeld, het *thuisland-schap* van de bezoeker. Zo zal een Canadees zich verbazen over de eeuwenoude gebouwen in onze steden en dorpen. Een bezoeker uit Zwitserland is misschien vooral getroffen door het geringe reliëf en heeft enige uitleg nodig als hij Nederlanders hoort praten over bergen als de Grebbeberg bij Rhenen of de Emminkhuizenberg bij Veenendaal. Iemand uit centraal Spanje verbaast zich waarschijnlijk vooral over de groene, vruchtbare aanblik van de landerijen. Ook het leven beneden zeeniveau en het verschijnsel dat de rivieren in West-Nederland de hoogste punten van het landschap vormen in plaats van de laagste, zijn zaken waar niet alle buitenlandse bezoekers vertrouwd mee zijn.

De wijze waarop het landschap wordt beleefd en wordt ervaren hangt dus sterk af van de achtergrond van de bezoeker. Toch zijn er enkele aspecten die telkens terugkomen als het Nederlandse landschap door buitenlandse bril bekeken wordt. Dat zijn de grote waterrijkdom en de omgang met het water, de grote variatie aan landschapstypen, het *man-made* karakter van

ons land en de vervlechting van natuur en cultuur (zie onder andere Meijer, 1989).

INDELING IN LANDSCHAPSTYPEN

Zoals hiervoor al aan de orde is gekomen is er geen sprake van *het* Nederlandse landschap: ons land bevat een aantal sterk van elkaar verschillende landschapstypen. De hier gehanteerde indeling in elf typen is gemaakt op grond van historisch-geografische kenmerken (zie de 50^e editie van de Bosatlas en nummer 1988/1 van het Historisch-Geografisch Tijdschrift, dat geheel aan de indeling in landschapstypen en de beschrijving van voorbeeldgebieden is gewijd).

De indeling is gebaseerd op de oorspronkelijke terreingesteldheid en de manier waarop de mens het gebied heeft ingericht. Door de toegepaste werkwijze is er geen apart landgoederenlandschap onderscheiden, omdat concentraties van landgoederen zich in gebieden met een verschillende terreingesteldheid voordoen, zoals het rivierengebied, het laagveengebied en het zandgebied.

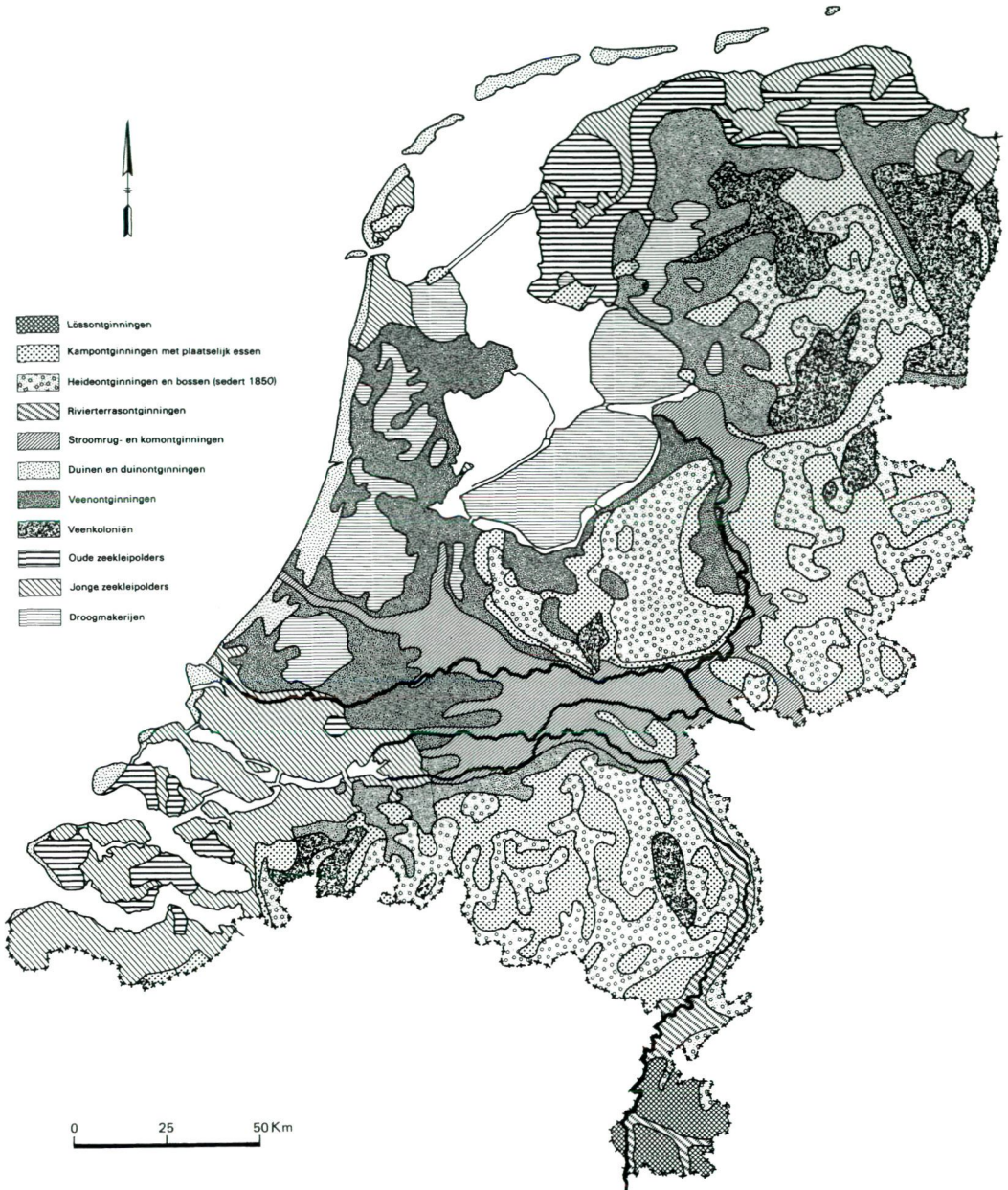
WAARDERING

We hebben hierboven al gezien, dat het Nederlandse landschap om diverse redenen een bijzondere plaats inneemt. Dit betekent echter niet dat we alle landschapstypen even hoog moeten waarderen. Sommige typen zijn geheel of vrijwel geheel beperkt tot ons land, zodat we ze alleen al op grond van hun zeldzaamheid hoog kunnen waarderen. Het rivierengebied en het gebied van de duinen en duinontginningen zijn hier voorbeelden van. Andere typen komen over veel grotere oppervlakten van Europa voor, zoals de lössontginningen en de kampongginningen met plaatselijk essen op het zand. In het verleden is al eens een poging gedaan om de nationale en internationale betekenis van het Nederlandse landschap te bepalen (Haartsen e.a., 1989). Hier zaten echter enkele beperkingen aan. In de eerste plaats was het lang niet altijd eenvoudig om de Nederlandse landschapstypen te vergelijken met de buitenlandse, omdat in het

buitenland andere indelingen zijn gehanteerd. In de tweede plaats is de vergelijking alleen gemaakt met de ons omringende landen. Van andere gebieden, met name Oost- en Zuid-Europa, is weinig vergelijkbare informatie bekend over bewonings- en ontginningsgeschiedenis en over de huidige kenmerken van het cultuurlandschap. In de derde plaats werd, naast zeldzaamheid, gewerkt met een moeilijk te hanteren begrip 'internationale betekenis', waardoor bijvoorbeeld ook het landschap van de kampongginningen met plaatselijk essen hoog scoorde. Al met al kwam het erop neer dat vrijwel het hele Nederlandse landschap internationaal gezien van grote waarde werd geacht.

De invalshoek die door de Historisch Geografische Vereniging Utrecht is gekozen is een iets andere. Ook hier is gekeken naar zeldzaamheid, maar daarnaast is het criterium 'kenmerkendheid' gehanteerd. Dit begrip speelt ook een grote rol bij de cultuurhistorische waardering van het Groene Hart (Borger en Vesters, 1996). Kenmerkendheid kan op twee manieren gebruikt worden. In de eerste plaats kan worden gekeken of een gebied karakteristiek is voor de bewonings- en ontginningsgeschiedenis van ons land. Het rivierengebied, met alle elementen en structuren die samenhangen met de strijd tegen en de omgang met het water, is hier een voorbeeld van. In de tweede plaats kunnen we het begrip kenmerkendheid ook opvatten in de zin, dat een landschapstype wel een ruimere verspreiding heeft dan alleen ons land, maar waarbij ons land als oorspronggebied te beschouwen is (Smith, 1967). De droogmakerijen zijn hier een duidelijk voorbeeld van. Bij de beoordeling van de internationale betekenis van de Nederlandse landschappen zijn beide vormen van kenmerkendheid meegenomen. Als we de elf landschapstypen nalopen en confronteren met deze criteria levert dat het volgende beeld op.

Lössontginningen en rivierterrasontginningen
Beide typen treffen we aan in het Limburgse heuvelland. Kenmerkend zijn de verschillen in

inrichting tussen de kleinschalige rivierdalen en de grote bouwlandcomplexen op de plateaus, de geconcentreerde bebouwing en de specifieke landschapselementen, zoals graften en holle wegen. De nederzettingen langs de Maas zijn qua inrichting sterk beïnvloed door de vorm van de terrassen die de rivier hier heeft gevormd. Hoewel beide typen in nationaal opzicht zeldzaam zijn, zijn ze dat internationaal gezien niet. Ze zijn ook niet kenmerkend voor Nederland, dus is hun internationale score laag.

Kampongginningen met plaatselijk essen

De inrichting van het zandgebied vertoont grote verschillen, maar een gemeenschappelijk kenmerk is dat de bebouwing over het algemeen geconcentreerd is in de dorpen en steden en dat de verschillende agrarische gebruikseenheden (bouwland, weiland, hooiland, woeste grond) een eigen perceleringsvorm hebben. Dit landschapstype is internationaal gezien niet zeldzaam. In grote delen van de Noordduitse Laagvlakte komt dit type voor. Ook qua kenmerkendheid scoort het niet hoog, hoewel we daarbij moeten opmerken dat sommige onderzoekers het oostelijk deel van Nederland (met het aangrenzende Duitse gebied) beschouwen als het oorsprongsgebied van dit landschapstype (Müller-Wille, 1944).

Heideontginningen en bossen na 1850

Toen de heidevelden aan het eind van de 19^e eeuw hun betekenis voor het landbouwsysteem van de zandgronden geleidelijk verloren door het gebruik van kunstmest, zijn ze voor een belangrijk deel omgezet in rationeel ingerichte bossen en landbouwgebieden. Noch op het gebied van zeldzaamheid, noch wat kenmerkendheid betreft, scoren ze in internationaal opzicht hoog.

Stroomrug- en komontginningen

Het landschap van het rivierengebied wordt gekenmerkt door verschillen in inrichting en bodemgebruik tussen de verschillende onderde-

len van het landschap: de uiterwaarden, de huidige en fossiele stroomruggen en de komgebieden. De bebouwing is vanouds geconcentreerd op de stroomruggen, de hoogste delen van het gebied. Specifieke elementen zijn onder meer hoogstamboomgaarden, kromakkers, grienden en eendenkooien, naast alle elementen en patronen die met de beheersing van het binnenwater en de beteugeling van de rivieren te maken hebben. Het gebied is dus zowel zeldzaam als heel kenmerkend.

Duinen en duinontginningen

Het landschap wordt gekenmerkt door de opeenvolging van zeereep, jonge duinen (met hier en daar complexen akkertjes), laaggelegen venige strandvlakten en oude duinen (geestgronden). Karakteristieke landschapselementen zijn bijvoorbeeld duinrellen en bollenpercelen. De jonge duinen hebben over het algemeen hun karakter goed behouden, voor de andere onderdelen van het landschap geldt echter dat ze door tal van ontwikkelingen (woningbouw, recreatieve voorzieningen, bollenteelt, kassenbouw) zo sterk zijn aangetast dat er geen representatief, enigszins oorspronkelijk deel van dit type meer te vinden is. Een zeldzaam en kenmerkend landschap derhalve, maar helaas grotendeels verdwenen.

Veenontginningen

De ontginningen van de uitgestrekte veengebieden tussen de zandgronden en de kust worden gekenmerkt door een lange, strookvormige percelering, langgerekte dorpen langs een rivier of een gegraven waterloop, grasland als overheersende vorm van bodemgebruik en bijzondere landschapselementen als tiendwegen en landscheidingen. Net als in het rivierengebied is ook in dit landschap de veelheid aan elementen en patronen die met de waterbeheersing te maken hebben van groot belang. Veenontginningen vinden we niet uitsluitend in ons land, maar de buitenlandse veenontginningen zijn over het algemeen wel door Nederlanders of naar Neder-

lands voorbeeld ingericht. De Nederlandse situatie is extra waardevol vanwege de grote variatie aan inrichtingsvormen. Zo kennen we dorpen met vrije opstrek, dorpen met een min of meer vaste kaveldiepte, dorpen die geheel of gedeeltelijk verplaatst zijn, echte cope-ontginningen, en tenslotte de restontginningen, ook wel bloklanden genoemd. In internationaal opzicht scoort dit landschapstype dus vooral vanwege de kenmerkendheid.

Veenkoloniën

Dit zijn gebieden, die na afgraving van een dikke laag hoogveen, zijn ingericht ten behoeve van de landbouw. De percelering is zeer regelmatig met grote, rechthoekige kavels; de dorpen zijn langgerekt en liggen over het algemeen langs een turfvaart. Tussen de bewoningslinten strekken zich grote open ruimten uit, waar akkerbouw de overheersende vorm van bodemgebruik is. Karakteristieke elementen en patronen zijn de wijken, kanalen en monden. Veenkoloniën zijn niet erg zeldzaam, maar de schaal en de wijze van veenwinning maken met name de Gronings-Drentse Veenkoloniën tot iets bijzonders. Zij zijn bovendien kenmerkend omdat ze als voorbeeld hebben gediend voor veenwinning elders, onder meer in Duitsland.

Oudere zeekleipolders

Het landschap wordt gekenmerkt door een vrij onregelmatige percelering en bebouwing die geconcentreerd is in (terp)dorpen. Bijzondere elementen zijn de kunstmatige hoogten: terpen, wierden, vliedbergen, en de voorzieningen om zoet drinkwater te bewaren: dobben, hollestellen, vaeten. Het landschapstype komt internationaal gezien slechts in geringe oppervlakten voor, maar is niet geheel tot Nederland beperkt. Het terpengebied strekt zich uit van Noord-Holland tot Zuid-Jutland; het Zeeuwse kleigebied sluit aan op het Vlaamse zeekleilandschap. Onderzoekers vermoeden dat in het Nederlandse deel van het terpengebied de oudste bewoning van het zeekleigebied gezocht moet wor-

den; in ieder geval geeft het gebied een beeld van de wijze waarop de mens al meer dan 2000 jaar met het weerbarstige landschap is omgegaan.

Recente zeekleipolders

Over het algemeen treffen we een regelmatige, strookvormige percelering aan met verspreide bebouwing of bebouwing geconcentreerd in (dijk)dorpjes. Het bodemgebruik is overwegend akkerbouw. Zowel qua zeldzaamheid als qua kenmerkendheid wordt dit landschapstype minder hoog gewaardeerd dan dat van de oudere zeekleipolders.

Droogmakerijen

Deze vormen bij uitstek een man-made landschap. Ze worden gekenmerkt door een regelmatige percelering en een rechthoekig patroon van wegen en waterlopen. In kleinere droogmakerijen is de bebouwing verspreid, in grotere (waaronder de IJsselmeerpolders) zijn ook dorpen tot ontwikkeling gekomen. Karakteristieke elementen zijn de ringdijken, ringvaarten en de eenvormigheid in boerderijbouw en erfbeplanting.

Tenslotte nog een opmerking over landgoederen en buitenplaatsen. De gehanteerde systematiek biedt niet de mogelijkheid om een apart 'buitenplaatsenlandschap' te onderscheiden. Toch vormen vooral de buitenplaatsen een zeer karakteristiek aspect van het Nederlandse cultuurlandschap. Nergens in Europa was de dichtheid aan buitenplaatsen zo groot als in ons land. De gebieden die ook nu nog een hoge concentratie aan buitenplaatsen hebben, zoals de Vecht, de Langbroekerwetering en 's-Graveland, hebben dan ook een internationale betekenis.

CONCLUSIES

De wisselwerking tussen levende natuur, niet-levende natuur en de mens heeft geleid tot verschillen in ontginning, inrichting en gebruik

van het landelijk gebied en dus tot verschillende typen cultuurlandschap. De waardering van deze typen is niet gelijk als we de criteria zeldzaamheid en kenmerkendheid hanteren. De landschapstypen *lössontginningen en rivierterrasontginningen, kampontginningen met plaatselijk essen, heideontginningen en jongere zeekleipolders* scoren het laagst. De internationaal belangrijke landschapstypen zijn dus alle in laag-Nederland gelegen, waarbij soms het criterium zeldzaamheid, soms het criterium kenmerkendheid de doorslag heeft gegeven. Op het gebied van zeldzaamheid scoren vooral de *oude zeekleipolders, de stroomrug- en komontginningen en de duinen en duinontginningen*, waarbij we in het oog moeten houden dat dit laatste type niet meer gaaf aanwezig is in ons land. *Droogmakerijen, veenontginningen en veenkoloniën* scoren vooral op het gebied van de kenmerkendheid.

Dutch cultural landscapes of international importance

Over the centuries human activities have created the current Dutch landscape. Regional differences in soiltypes and their reclamation and landuse as well as the different technical skills, financial and juridical opportunities over time led to the development of specific types of landscape. The international importance of these landscapes based on their scarceness and characteristic features differs

from the national appreciation. This article concludes that the old clay polders, the reclamations in the area between the rivers Rhine and Meuse, and the reclamations in the coastal (sanddune) region are very scarce on an international scale. The droogmakerijen (drained lakes), peat reclamations and peat colonies derive their international importance mainly from the occurrence of characteristic features.

LITERATUUR

- BORGER, G.J. EN P.H.C. VESTERS (1996). Cultuurhistorie in het Groene Hart; een overzicht en een waarderingskaart. Amsterdam.
- HAARTSEN, A. (1996). Monument van het dagelijks leven; verleden, heden en toekomst van het Nederlandse landschap. NIVON, Amsterdam.
- HAARTSEN, A.J., A.P. DE KLERK, J.A.J. VERVLOET M.M.V. G.J. BORGER (1989). Levend Verleden; een verkenning van de cultuurhistorische betekenis van het Nederlandse landschap. Achtergrondreeks Natuurbeleidsplan 3. Ministerie van Landbouw en Visserij, 's-Gravenhage.
- MEIJER, H. (1989). Nederland door vele brillen. Utrecht/Bilthoven.
- MÜLLER-WILLE, W. (1944). Langstreifenflur und Drubbel. Ein Beitrag zur Siedlungsgeographie Westgermaniens. Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung 8, pp. 9-44.
- SMITH, C.T. (1967). An historical geography of western Europe before 1800. New York/Washington.